

BÖYÜK BRİTANIYA VƏ AMERİKA MEDIA DİSKURSUNDA İŞLƏNƏN ABREVIATURALARIN TƏSNİFİ

Xülasə

Məqalədə abreviaturaların mahiyyətinə aydınlıq gətirilmiş, Böyük Britaniya və Amerika media diskursunda işlənən abreviaturalar təsnif edilmişdir. Onların tipləri və kateqoriyaları araşdırılmışdır. Həmçinin tədqiqat zamanı Böyük Britaniya və Amerika media diskursunun abreviaturalarının yazılış qaydalarına da diqqət yetirilmişdir. Məqalədə media diskursu abreviaturalarının yazılış qaydaları və qəbul olunmuş yazı metodlarına görə ayrıldığı kateqoriyalar təqdim olunmuşdur. Hər iki ölkənin nəşriyyatlarının tabe olduğu qaydalar toplularının abreviasiya ilə bağlı mühüm məqamları vurğulanmışdır. Həmçinin Böyük Britaniya və Amerika media diskursu abreviaturalarının təsnifi zamanı bu diskurslarda işlədilən abreviaturalar arasındakı oxşar və fərqli cəhətlər diqqətə çatdırılmışdır. Bu cəhətlər nümunələrlə əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: *abreviatura, media diskursu, təsnif, akronim, ixtisar, Böyük Britaniya, Amerika*

Classification of abbreviations used in British and American media discourses

Summary

In the article the importance of the abbreviations is explained, abbreviations used in British and American media discourse are classified. Their types and categories are studied. Also during the study attention is paid to the orthographic rules of the British and American media discourse abbreviations. In the article the style conventions and the categories due to the accepted writing methods of media discourse abbreviations are introduced. The main points of style guides both countries' publications follow related to abbreviations are mentioned. Also, during the classification of British and American media discourse abbreviations, similarities and differences between the abbreviations used in these discourses are presented to the attention. These features are grounded with examples.

Key words: *abbreviation, media discourse, classification, acronym, shortening, Great Britain, America*

Giriş

Müasir dünyada medianın əhəmiyyəti danılmazdır. Cəmiyyətin bir çox qrupları üçün media dünyanın dərk edilməsinin əsas mənbəyi hesab olunur. Müxtəlif media vasitələri həyatımıza, gündəlik fəaliyyətimizə fərqli üsullarla təsir edir və bu təsir atmosferində informasiya bolluğu yaranır. Bu şəraitdə isə vaxta və sözə qənaət edə bilmək üçün sözlərin ixtisar edilməsi zərurəti yaranır, çünki, çoxsözlü terminoloji vasitələrin qısa sözlərlə ifadə olunması həm daha az sözlə daha çox məna kəsb edilməsinə kömək edir, həm də vaxta qənaət baxımından önəmlidir. İstənilən elm sahəsinin çox komponentli terminlərinin mətndə təkrar-təkrar işlədilməsi oxucuların yorulmasına və daha çox vaxt itkisinə səbəb olur. Buna görə də ya çoxkomponentli sözlər bir sözlə ifadə olunur, ya da bu mümkün olmadıqda ixtisarlaşma ən optimal çıxış yolu kimi köməyə çatır. “İzahlı dilçilik terminləri” kitabında qeyd olunur ki, ixtisarlara daha yığcam olduğu üçün yazıda daha az yer tutur və tələffüz də asanlaşmış olur. (1, 312)

Müasir dövrümüzdə texnologiya, hüquq, tibb və biznes kimi fəaliyyət sahələri fonunda ingilis leksikonuna bir sıra abreviaturalar daxil olmuşdur. Belə ki, artıq tam sözlərdən istifadə etmədən də ünsiyyət qurmaq mümkün olmuşdur. Bu səbəbdən də bəzi abreviaturalar istifadə dərəcəsinə görə demək olar ki, artıq müstəqil sözlərə çevrilə bilmişdir.

Daha az tərkiblə daha çox məna kəsb etməsi, tələffüz rahatlığı, asan yadda qalması abreviaturalardan müxtəlif kommunikasiya sahələrində istifadənin və onların sayının günbəgün artmasına səbəb olur və təbii ki, müxtəlif fəaliyyət sahələrinə aid abreviaturaların daha çox tədqiqini labüdləşdirir.

Hər hansı bir dilin media diskursunun tədqiqi və araşdırılması o dilin dinamizmi və mobilliyi baxımından çox mühümdür. Media vasitəsilə həm dildəki dəyişiklikləri, həm də ictimai-mədəni mühitin formalaşması və inkişafını, nitq ünsürlərini izləmək mümkündür.

Bu baxımdan media diskursu abreviatura nöqtəyi-nəzərindən iki istiqamətdə araşdırılır: yazılı və şifahi. Yazılı mediaya qəzetlər, müxtəlif saytlardakı internet materialları; şifahi mediaya isə radio və televiziya aiddir.

Böyük Britaniya və Amerika media diskursu ayrı-ayrılıqda, müxtəlif aspektlərdən araşdırılsa da, abreviaturaların işlənməsi və funksionallığı baxımından araşdırılmamışdır. Halbuki, abreviaturadan istər yazılı və şifahi mediada kifayət qədər istifadə olunur.

İngilis dilində abreviaturaların tipləri və kateqoriyaları ilə bağlı ziddiyyətli fikirlər olsa da, aşağıdakılar abreviasiyaların ən çox rast gəlinən tipləridir (2):

1. İnisializm (Initialism)- Bir qrup sözün ilk hərflərindən yaradılır və hər hərf ayrılıqda tələffüz olunur. Məsələn BBC [bi: bi: si:]- British Broadcasting Corporation, CD [si: di:]- Compact Disc, NBA [en bi: ei]- The National Board of Accreditation və sair.

2. Akronim (Acronym)- Akronimlər də söz qrupunun ilk hərflərindən yaradılır, lakin tam bir söz kimi tələffüz olunur. Məsələn: NATO [neitou]-North American Treaty Organization, scuba ['sku:bə] (self-contained underwater breathing apparatus) və sair.

3. Qısaltma (Shortening)- Sözün əvvəlinin və ya sonunun buraxıldığı qısaltma formasıdır. Məsələn: application, blog- weblog və sair.

4. Kiçiltmə (Contraction)- Bu növ abreviasiya zamanı sözün ortasındakı hərflər buraxılır. Əgər tam söz böyük hərflə başlayarsa kiçiltmə də böyük hərflə başlayır. Məsələn: St (St. –Amerika ingiliscəsində)-Saint, government-govt və sair. ABŞ ştatlarının adları poçt ünvanı olaraq iki hərflə yazılır, lakin qeyri-hallarda fərqli üsullarla qısaldılır. Məsələn: AZ-Arizona, CA-California, amma Alaska-Alas., South Dakota-S.Dak.

Qısaldılmış söz formaları 4 əsas, 5 ikinci dərəcəli olaraq sinifləndirilmişdir (3, 83).

Dörd əsas sinifə “initialism (qısaltma)”, “acronym (akronim)”, “clipping (kəsmə)” və “blending (qarışdırma)” daxil edilir. “*Initialism*” mürəkkəb termininə sözlərinin ilk hərflərindən yaranan, lakin bir söz kimi tələffüz oluna bilməyən qısaltmalar aiddir. Məsələn, BBC yalnız /bi:bi:si:/ kimi tələffüz oluna bilər. “*Acronym*” də initialismə bənzəyir, təkcə fərq birincinin sərbəst söz kimi tələffüz oluna bilməsidir. Məsələn, UNICEF (United Nations International Children's Emergency Fund) /ju:nisef/. “*Clipping*” söz yaratma formasında sözün bir hissəsi bütöv bir sözü əvəz edir. Məsələn, Professor - Prof., influenza- flu və s. Sonuncu sinifə daxil olanlar “*blending*” adlanır və bu qrupdakı ixtisarlara zamanı iki və ya daha artıq sözün hissələri birləşərək yeni söz yaradır. Buna misal olaraq “smoke” və “fog” sözlərinin müəyyən hissələrinin birləşməsindən yaranan “smog” sözünü göstərə bilərik (3, 83).

Beş ikinci dərəcəli qrupun hər biri dörd əsas qrupun iki və ya daha çox kombinasiyasından yaranır (3, 83). I minor qrupa həm “inisializm”, həm də “akronim” sayıla biləcək ixtisarlara aid edilir. Məsələn, VAT (value added tax) həm akronim kimi /væt/və inisializm kimi ayrılıqda “vi:”, “ei”, “ti:” olaraq tələffüz oluna bilər. II kiçik qrupa yazılışca bir, tələffüzəcə digər qrupa aid olan ixtisarlara aid edilir. Məsələn, WHO (World Health Organization) əslində akronim kimi yarandığı üçün /hu:/ kimi oxunmalıdır, lakin inisializm kimi /dɑ: bəlju: ε ɪ tʃ əv / tələffüz olunur. III kiçik qrupa “inisializm+akronim” kombinasiyasına aid olan ikili xüsusiyyətə malik ixtisarlara daxil edilir. Məsələn, “CD-ROM” (Compact Disc read-only memory) ixtisarında “CD” hissəsi inisializm kimi /si: di:/ kimi oxunarkən, ikinci “ROM” hissəsi akronim kimi /rom/ olaraq oxunur. IV qrup ixtisarlara “inisializm+clipping” kombinasiyasına aid qısaltmalar aid edilir. Məsələn, “Advanced Research Projects Agency Computer Network” “ARP Anet” kimi qısaldıla bilər. Burada ilk hissə inisializm olsa da ikinci hissə “initialism+clipping” kombinasiyası hesab olunur və /ε ɪ ɑ: r pi: ε ɪ nɛ t/ kimi tələffüz oluna bilər. V kiçik qrup ixtisarlara sərbəst söz kimi tələffüz oluna bilən qısaltmalar aid edilir. Məsələn, “sea-launched cruise missiles” mürəkkəb ifadəsinin qısaltması olan “SLCMs” “Slickems” kimi tələffüz oluna bilər (3, 84).

Yazılış qaydaları və ya qəbul olunmuş yazı metodlarına görə abreviaturalar altı kateqoriyaya ayrılır:

- Birinci qrupa daxil olan abreviaturaların yazılışında böyük hərf və nöqtədən istifadə olunur. Məsələn, M.B.A.- Master of Business Administration və ya B.S.-Bachelor of Science.

- İkinci kateqoriyada olan abreviaturaların yazılışında yalnız böyük hərflərdən istifadə olunur. Məsələn: ABC- American Broadcasting Company

- Üçüncü kateqoriyadan olan abreviaturaların yazılışı zamanı kiçik hərf və nöqtədən və ya yalnız kiçik hərflərdən istifadə olunur. Məsələn: e.g.-for exempli gratia; radar-Radio Detection And Ranging.

- Dördüncü tip abreviasiya zamanı nöqtə işlədilmədən həm böyük həm də kiçik hərflərdən istifadə olunur və bu zaman işlədilən kiçik hərflər qrammatik vahidləri göstərir. Məsələn: MoMA- Museum of Modern Art.
- Beşinci tipə aid olanlarda isə sözlər ixtisar olunaraq birləşdirilir və bu zaman həm birinci, həm də digər birləşdirilən sözün baş hərfi böyük yazılır. Məsələn: CompTech- Computer Technology.
- Altıncı kateqoriyaya “hybrid form” adlandırılan üsulla yarananlar aid edilir. Bu zaman böyük hərf və nöqtə ilə yanaşı həm də ixtisar olunmuş sözlərdən də istifadə olunur. Məsələn: B.Sci.-Bachelor of Science yaxud Ph.D.- Philosophiae Doctor (Doctor of Philosophy).

Aydınlıq üçün qeyd etmək lazımdır ki, söz funksiyasına malik olan abreviaturalar özlüyündə bir sıra kateqoriyalara ayrılır. Əgər abreviatura bütöv söz kimi tələffüz oluna bilmirsə birinci kateqoriyaya aid edilir. Bu cür abreviasiya “inisializm” adlandırılır. “Akronim” adlandırılan ikinci növ isə söz kimi tələffüz edilə bilər. “Clipping” kimi bilinən üçüncü kateqoriyadan olanlar sözlərin qısaldılmış formalarıdır. Dördüncü və sonuncu növ abreviaturalar “blend” adlandırılan tipə aid edilir. Belə ki, iki söz “brunch (breakfast and lunch)” sözündə olduğu kimi ədəbi şəkildə birləşdirilir.

İstər Böyük Britaniya, istərsə də Amerika media diskursunda işlənən abreviaturaların müəyyən yazılış və tələffüz qaydaları vardır.

Böyük Britaniyada *The Oxford Guide to Style* (2002) qaydalar toplusu əsasında tərtib edilmiş *New Hart's Rules: The Handbook of Style for Writers and Editors* (2005) kitabında onuncu bölmə Britaniya ingiliscəsində işlədilən abreviaturalara dair qaydalara həsr olunub. Burada lazım gəldikdə Amerika ingiliscəsində abreviaturaların işlənməsinə dair fərqli xüsusiyyətlər də vurğulanıb.

Böyük Britaniyadakı bir çox nəşrlər abreviasiyada bəzi qaydalara əməl edir. Məsələn, *BBC* və *The Guardian* da daxil olmaqla bir çox nəşrlər abreviaturalarda nöqtədən və ya vergüldən istifadə etmir (4). Məsələn: ictimai titulların ixtisarı zamanı - Ms, Mr, Capt, Prof və s. Lakin Amerika mediasında mülki və ictimai titulların ixtisarlari nöqtə ilə yazılır. Məsələn: Assoc. Prof., Gov., Ms., Mr., Dr. və s. Həmçinin, *The Chicago Manual of Style* (2017) toplusunda yazılan qaydaya əsasən əgər ad işlədilmirsə xitab olaraq bu sözlərin tam forması işlədilməlidir. Məsələn: Doctor, Mister. Həmin mənbədə əlavə olaraq bildirilir ki, əgər akademik dərəcə addan əvvəl gəlsə bu cür titullar düşür və addan sonra vergül yazılır. “Dr. Jennifer James, MD” yox “Jennifer James, MD” düzgün forma hesab olunur.

Böyük Britaniya mediasında ölkə adları üçün iki hərflə ixtisarlər istifadə edilir və ölkə adlarında nöqtə və ya vergüldən istifadə olunur. Məsələn: United States üçün U.S. deyil US yazılır.

Amerika ingiliscəsində abreviaturalara dair bütün qaydalar “The Chicago Manual of Style” (2017) adlı dil üslubu, istifadə qaydaları və qrammatik qaydaların əhatə olunduğu sənədlər toplusunda əks olunub və Amerika Birləşmiş Ştatlarında fəaliyyət göstərən bütün nəşrlər bu topludakı qaydalara əməl etməyə diqqət edir. Həmin topluda abreviaturaların ümumi qaydaları, adların, titulların və akademik dərəcələrin, şirkətlərin və digər təşkilat adlarının, coğrafi terminlərin, ölkə adlarının, ünvanların, cəhətlərin, vaxt bildirən məfhumların, elmi adların və terminlərin, dini sözlərin və titulların, texnoloji və elmi, texnoloji, Beynəlxalq Ölçü Sistemi vahidlərinin, astronomik, kimyəvi elementlərin, ABŞ ölçü sisteminin və kommersiya abreviaturalarının yazılış və tələffüz qaydaları öz əksini tapmışdır. (5). Bu toplusunun 10-cu bölməsi abreviaturalara həsr olunub. 2016-cı il nəşrində 10-cu bölmə 72 maddədən ibarətdir, 2017-ci il nəşrində isə maddələrin sayında və məzmununda cüzi dəyişiklik edilərək 69 maddədən ibarət olmuşdur.

ABŞ hökuməti “U.S. Government Printing Office” tərəfindən müəyyən olunmuş qaydalara riayət edir. “The National Institute of Standards and Technology” ölçü vahidləri üçün abreviaturaları müəyyən edir (6).

Beləliklə, abreviaturalar, xüsusilə də media diskursunun abreviaturaları təsnif və tipologiyalarına görə nə qədər fərqli olsalar da, yaranma mexanizmi və işlənmə yerlərinə görə həm də bənzəyirlər. Böyük Britaniya və Amerika media diskursunda rast gəlinən abreviaturalar arasında həm oxşar və fərqli xüsusiyyətlər vardır.

Nəticə

Britaniya və Amerika media diskurslarında abreviaturaların tədqiqi belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, abreviaturalar dil vahidlərinin kifayət qədər qısaldılması və struktur cəhətdən qənaəti hesabına yararlı və media diskursunda abreviaturaların geniş istifadəsi ingilis dilinin müasir şəraitdə baş verən qloballaşmaya və beynəlmilləşməyə özünəməxsus cavabı olaraq anlaşıla bilər. Media diskursunun leksik layında abreviaturaların öyrənilməsi mədəniyyətlərarası işgüzar ünsiyyətin yaxşılaşdırılmasına imkan yaratmaqla, dili daşıyıcısı olan xalqlar arasında informasiya sahəsinin genişləndirilməsində önəmli rol oynaya bilər.

Ədəbiyyat

1. Mədinə Rzayeva. Mətbuat dilində ixtisarlaşmış terminologiya və norma. *Naxçıvan Dövlət Universiteti. Elmi Əsərlər*, 2017, № 5 (86), 312-317.
2. www.crownacademyenglish.com/types-english-abbreviations

3. Falahati Qadimi Fumani, M.R. (2016). Acronyms and Abbreviations Application in News Articles: A Comparative Study of Iranian and Indian Newspapers. *International Journal of English Language & Translation Studies*. 4(3), 81-90.
4. https://en.wikipedia.org/wiki/Abbreviation#United_Kingdom (last edited on 11 June 2020, at 19:53 (UTC))
5. <https://www.chicagomanualofstyle.org/book/ed17/frontmatter/toc.html>, (2017)
6. https://en.wikipedia.org/wiki/Abbreviation#United_States (last edited on 11 June 2020, at 19:53 (UTC))